

ЭКОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECOLOGICAL SCIENCES

Мурат кызы Н.

**ТАЛАС ОБЛУСУНУН ЖАРАТЫЛЫШ ГЕОСИСТЕМАЛЫК
АБАЛЫНА ЭКОЛОГИЯЛЫК ЖАКТАН БАА БЕРҮҮ**

Мурат кызы Н.

**ОЦЕНКА ЭКОЛОГИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ
ПРИРОДНЫХ ГЕОСИСТЕМ ТАЛАССКОЙ ОБЛАСТИ**

Murat kyzu N.

**ENVIRONMENTAL ASSESSMENT OF NATURAL
GEOSYSTEMS IN TALAS REGION**

УДК: 574. 7.1.

Бул иште Талас облусунун жаратылыш геосистемасына экологиялык жактан эки багытта талдоо жүргүзүлдү. Алардын бири антропогендик күчтүн интенсивдүүлүгүн чагылдырса, ал эми экинчиси экологиялык жактан баалуулукту мүнөздөйт. Азыркы учурда биздин коомдо экономикалык жана экологиялык артыкчылыктарды аныктоодо, эл аралык макулдашуулар жана сунуштоолор менен жөнгө салынып жаткан, жаңы тенденциялар түзүлүүдө. Анын негизинде табигый ландшафттардын баалуулугу өсүүдө, алар жаратылыш геосистемаларын баштапкы абалда сактап калган өлкөлөргө финансылык компенсация төлөп берүүнү пландаштырылууда. Бул аймакта чарбалык пайдалануунун экологиялык жактан коопсуз түрлөрүнүн бири эс алуу иштерин уюштуруу болуп саналат. Жаратылышты пайдалануунун бул түрү негизинен табигый абалдын геосистемасын камтыйт. Акыркы жылдарда экономиканын өнүгүшүнө карабастан Кыргызстанда экологиялык аспект ушул убакка чейин эсепке алына элек.

Негизги сөздөр: экологиялык, жаратылыштык, геосистема, абанын булгануусу, табигый, токой, жаратылыш парклар, коруктар.

Проведен анализ антропогенной измененности природных геосистем Таласской области по двум параметрам, один из которых отражает интенсивность антропогенных нагрузок, а второй характеризует экологическую ценность. В настоящее время в современном обществе складываются новые тенденции в определении экономических и экологических приоритетов, которые воплощаются в различного рода международных соглашениях и рекомендациях. Имеет место увеличение ценности естественных ландшафтов, планируется давать финансовую компенса-

цию тем странам, которые сохраняют природные геосистемы в первозданном состоянии. Считается, что одним из самых экологически безопасных видов хозяйственного использования территории является рекреационная деятельность. Данный вид природопользования охватывает преимущественно геосистемы естественного состояния. Одно из важных направлений решения данной проблемы – это создание устойчивой территориальной эколого-рекреационной системы, которая при выполнении социально-рекреационных функций одновременно поддерживала бы экологические функции среды и сохраняла ее природное равновесие.

Ключевые слова: экологическая, природная, геосистема, загрязнение воздуха, природные, лесные, природные парки, заповедники.

The anthropogenic variation of the natural geosystems of Talas region has been analyzed in two parameters, one of which reflects the intensity of anthropogenic loads and the other of which describes the ecological value. New trends in the definition of economic and environmental priorities are emerging in modern society and are embodied in various types of international agreements and recommendations. The value of natural landscapes is increasing, and it is planned to provide financial compensation to those countries that maintain natural geosystems in pristine condition. Recreational activities are considered to be one of the most environmentally friendly uses of the territory. This type of natural resource use covers mainly natural geosystems. Basic words: ecological, natural, geo-system, air pollution, natural, forest, natural parks, nature reserves.

Key words: ecological, natural, geosystem, air pollution, natural, forest, natural parks, nature reserves.

Киришүү. Акыркы жылдарда экономиканын өнүгүшүнө карабастан Кыргызстанда экологиялык аспект ушул убакка чейин эсепке алынып карала элек. Бүгүнкү күндө Кыргызстандын жаратылышы салыштырмалуу башка өлкөлөргө караганда жакшы сакталган мамлекеттердин катарына кирет.

Ошол эле учурда коркунучтар дагы жок эмес. Мисалга алсак бүгүнкү күндө, беш негизги экологиялык көйгөйлөр бар:

1. суу ресурстарын сарамжалсыз пайдалануу жана булгоо;
2. климаттын өзгөрүшү;
3. калдыктарды башкаруу саясаты;
4. биологиялык ар түрдүүлүктү сактоо;
5. абанын булганышы.

Мындай көйгөйлөр Кыргызстандын бардык облустарында кездешет. Ал эми менин ишимде Талас облусу боюнча каралат.

Теманын актуалдуулугу. Адам баласынын өзгөргөн айлана чөйрөгө калыптануусу бирден-бир орчундуу проблема болуп эсептелинет. Себеби анын негизинде жогоруда айтылган проблемаларды чечүү кыйындыкка туруп калууда. Кыргызстандыктар үчүн айлана чөйрөнүн өзгөрүшүн изилдөөдө төмөнкү категориялар келип чыгат: суунун коопсуздугу, тамак-аш коопсуздугу, энергиянын коопсуздугу, атмосферанын өзгөрүшү жана коопсуздугу, кен байлыктарды казып алуудагы коопсуздук.

Мамлекеттик экологиялык экспертиза жана мониторинг жүргүзүү боюнча Талас облусу КРнын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 7-майындагы № 248 сандуу токтому менен бекитилген - КРда мамлекеттик экологиялык экспертиза жүргүзүүнүн тартиби жөнүндө ЖОБОНун негизинде, Башкармалыктын ТЭӨ, ӨКЖА, ЖП, МЭЭ тарабынан жүргүзүлгөн. 41 даана ар кандай курулуш иштеринин долбоорлору жана чарбалык субъектилердин экологиялык паспорттору мамлекеттик экологиялык экспертизадан өткөрүлүп, ал эми 2 даана долбоорго мамлекеттик экологиялык экспертизанын терс корутундусу берилген.

Ал эми иштелип чыккан экологиялык паспорттор боюнча Талас шаарындагы сүттү кайра иштетүүчү “Талас-Сүт” ишканасы жана Кара-Буура районундагы төө буурчак кабыл алуучу “Дорооно” ишканасы, Талас шаарындагы “Чаткал” коомдук мончосу башкармалыкка макулдашууга сунушталып, экологиялык экспертизанын оң корутундусу берилип макулдашылган. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2013-жылдын 19-июнундагы №357 сандуу токтому менен бекитилген “Чарбалык жана иш объектери үчүн эколо-

гиялык паспорт түзүүнүн тартибине” ылайык башкармалыкта жалпысы 24 даана ишкердик жана чарбалык субъектилердин экологиялык паспорттору макулдашылып, колдонулуп жатат десек болот (действующий).

Башкармалык тарабынан облусубуздун аймагында айлана чөйрөнү коргоо, жаратылыш байлыктары болгон суу, аба, жер ресурстарын, өсүмдүктөр дүйнөсүн сарамжалдуу пайдалануу жана күнүмдүк тиричиликтен чыккан таштандыларды мыйзам талаптарына ылайык жайгаштыруу максатында, облусубуздун аймагындагы баардык айыл өкмөт башчыларына жана Талас шаарынын мэрине бир катар эскертүү каттары жөнөтүлгөн.

Атмосфералык аба боюнча. Талас облусунда зыяндуу заттарды абага чыгаруунун негизги булактары болуп - Талас жылуулук берүү ишканасы (Теплоком) эсептелинет. Мындан тышкары “Талас-Сүт” жабык акционердик коому, коомдук мончолор, ооруканалар, билим берүү мекемелери жана башка менчик ишканалардын, окуу жайлардын от жагуучу мештеринен чыккан зыяндуу заттар атмосфералык абаны булгоочу булактары болуп эсептелинет. Талас облусу боюнча атмосфералык абаны булгоочу объектилери (Меш, котельный) катарында жалпысы 91 котельный жайгашып жылына болжолдуу 4866,9 тонна көмүр жагылат.

Таштандыларды чыгаруу, таштанды жайгаштыруучу жайларга жайгаштыруу. Талас облусунун башкармалык тарабынан күнүмдүк тиричиликтен чыккан таштандыларды, мыйзам талаптарына ылайык жайгаштыруу максатында, облусубуздун аймагындагы райондук мамлекеттик администрация башчылары - акимдерге жана Талас шаарынын мэрине дайыма эскертүү каттары жөнөтүлүп турат.

Жөнөтүлгөн каттарды, мыйзам талабына ылайык аткарылышын көзөмөлгө алууну Талас облусу боюнча мамлекеттик экотехинспекциясына жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн Талас облусундагы ыйгарым укуктуу өкүлчүлүгүнө жөнөтүлүп турат.

Башкармалык тарабынан 2019-жылдын март айында Талас облусундагы 37 айылдык аймактын 53 таштандыларды таштоочу жайларды ирээтке келтирүү, мыйзам чегинде талапка жооп берүүсү тууралуу бир катар сунуштар берилген. Облус боюнча аталган таштанды таштоочу жайларынын жалпы аянты 17,12 га. Болжолдуу ташталуучу таштандылардын көлөмү облус боюнча 96550 м³ түзөт.

Талас шаарынын Талас районундагы Калба айылдык аймагынын Карадөбө участкасындагы таш-

танды таштоочу жайындагы таштандыларды кайрадан ирееттеп иштетүү үчүн атайын иш-пландын негизинде 1,2 млн АКШ долларынан турган долбоор ЖЧК “GreenEnergyinvest” тарабынан дайындалып тийиштүү мекемелердин жетекчилерине сунушталып, такталууда.

Пайдалуу кен байлыктар боюнча. Облус боюнча тоо-кен өндүрүш боюнча 2019-жылга карата жаратылышты пайдалангандыгы боюнча Талас облусуна караштуу Талас районундагы Жерүй ЖЧК “Альянс Алтын” ишканасынан 11147,55 сом жана Бакай-Ата районундагы ЖЧК “Глобал Ширальджин Майнинг” ишканасынан 34164,36 сомго жана Кара-Буура районундагы ЖЧК “Вертекс Голд Компани” ишканасына 254690,61 сомго эсеп чыгарылып акча каражаты толугу менен өндүрүлгөн. Ошондой эле абаны булгагандыгы, булганыч сууларды чыгаргандыгы жана таштандыларды жайгаштыруу боюнча Кыргыз Республикасынын “Атмосфералык абаны коргоо” жөнүндө мыйзамынын жана Кыргыз Республикасынын мыйзамы “Кыргыз Республикасында экологиялык коопсуздукту камсыз кылуу боюнча жалпы техникалык регламентинин” беренелерине ылайык Талас районундагы Жерүй ЖЧК “Альянс Алтын” ишканасына тиешелүү уруксат кагаздары берилген.

Андан тышкары лицензиясы бар юридикалык жактардын облус аймагында ишмердүүлүгүн жүргүзүүдө төмөндөгүлөргө мамлекеттик экологиялык экспертизанын корутундулары берилгендер:

Талас району боюнча – 4 ишкана

Бакай-Ата району боюнча – 2 ишкана

Манас району боюнча – 1 ишкана

Жалпы облус боюнча – 7 ишкана

Талас облусу боюнча суу тазалоочу жайы Талас шаарындагы муниципалдык ишканасы “Таза суу” тарабынан механикалык жол менен тазалоо иштери 19.04.2007-жылдан тартып жүргүзүлөт. Башкармалык тарабынан Талас шаарындагы суу тазалоочу жайынын учурдагы абалы туурасында, облусубуздун ыйгарым укуктуу өкүлүнө, Талас шаарынын мэринен бир нече жолу каттар эскертүү катары жөнөтүлгөн. Талас шаарында жалпы канализациялык түтүкчөлөрдүн узундугу 7474,4 метрди түзөт.

Талас облусундагы токой чарбалардын жана мамлекеттик жаратылыш парктарынын жалпы аянты 166 969 гектарды түзөт, анын ичинде 28147 га токой баскан аянт жана токойлуу эмес жерлер 138822 га (анын ичинде жайыт жерлери 66180 га). Өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын жалпы аянты - 75275 га, анын ичинен токой баскан аянты - 9467 га. Токой тармагынын жана өзгөчө корголуучу жаратылыш аймактарынын негизги милдеттери болуп төмөнкүлөр эсептелинет.

- Облусубуздун токой баскан аянтын көбөйтүү максатында эме токойлорду отургузуу жана аларды токой баскан аянтка которуу;

- Эме токойлорду отургузууга жана калктуу конуштарды жашылдандырууга керектелүүчү көчөттөрдү өстүрүү;

- Токойлорду мыйзамсыз кыюлардан коргоо, зыянкечтерден жана илдеттерден сактоо;

- Токойлорду өрт коркунучунан сактоо;

- Биотүрдүүлүктү сактоо;

- Илимий-изилдөө жана экологиялык агартуу иш-чараларын жүргүзүү ж.б.

2019-жылы МТФ жерлерине эме токойлорду отургузуу(га) планынын аткарылышы.

№	Токой чарба жана жаратылыш парктардын аталышы	Мамлекеттик токой фондусунун жеринде, га		
		план	Факт	%
1.	Талас	10	80,2	802
2.	Бакай-Ата	15	15,031	102
3.	Кара-Буура	10	10	100
4.	Беш-таш	2,0	2,20	110
	Баардыгы	37	107,43	290
	2018-жыл	37	53,976	145

Талас токой чарбасы дүйнөлүк банктын долбооруна Талас облусундагы токой чарбаларынын ичинен тандалып алынган, долбоордун суммасы 470 895 АКШ доллары.

Долбоордун алкагында токой чарбанын төмөнкү ички проекттери каржыланат:

1. Токой чарбаны алдынкы техникалар менен камсыз кылуу (дары чачкыч, ямобур навесной, фреза, культиватор, мотоблок, мини трактор, мотокультиватор, фреза садовая ж.б.).

2. Токой чарбанын өрткө каршы шаймандарын жакшыртуу жана техника менен камсыз кылуу (өрткө каршы такталарды толуктоо (комплект), өрткө каршы атайын кийимдер, мотопомпа, өрт өчүрүүчү команданы ташуучу автомашина ж.б.).

3. Токойлорду коргоо жана сактануу жакшыртуу максатында 3 токой кордонун куруу;

4. 142 гектар аянтта отургузулуучу жаш токой бактарын тосмо менен тосуу;

5. Көчөт материалдарын жана мөмө жемиштерди сактоочу атайын муздаткычтар менен камсыз болгон жай;

6. Жабык тамыр системасындагы көчөттөрдү өстүрүүчү күнөсканаларды куруу.

7. Туристтик информациялык борбор түзүү

Бүгүнкү күнгө долбоордун негизинде 136,7 га аянтта жаш токой бактарын отургузуу жана тегерегин тосмо менен тосуу иштери аткарылып бүттү жалпы сумма 6 399 173 сом. Ошондой эле Талас токой чарбасына техникалардан: Өрт өчүрүүчү команданы ташуучу комплекстүү УАЗ-390945 автоунаасы, Трактор (Уралец) Трактордун прицеби (самосвальный), (Почвофреза, Фреза Садовая, Культиватор фрезерный КФ-3.0, Выкопный плуг СВС-1-У, Ямобур) техникалар алынып токой чарбага берилди. Жалпы теккен акча каражаты болжолдуу 3 700 000 сомду түзгөн.

2019-жылга карата Талас аймактык башкармалыгы тарабынан жана кызматкерлердин катышуусунда ар кандай жалпы 27 коомдук угуулар болуп, анда Талас облусунун айлана чөйрөнү коргоо жаатындагы маселелер боюнча, жана ЖЧК “Альянс Алтын” кенинин учурдагы экологиялык абалы туурасында берилген суроолорго толук кандуу жооп берилип коомчулукка кеңири маалыматтар берилген. Бишкек Орхус борборунун демилгеси менен “Экологиялык көйгөйлөр жана аны чечүүнүн жолдору” темасында тегерек столдор Талас шаарында уюштурулуп, мамлекеттик эмес уюмдардын жарандык активистердин катышуусунда болуп коомчулукка массалык маалымат каражаттары аркылуу чагылдырылган. Андан тышкары облус аймагындагы 4 райондун анын ичинен Кара-

Буура районунан Аманбаев, Көк-Сай, Шекер айылдык аймактарында, жана Талас районунан, Арал, Бекмолдо, Жергетал, Бакай-Ата районунан Кең-Арал, Ак-Дөбө, Шадыкан, жана Манас районунан Покровка, Кайыңды, Май айыл аймактарында, жана мамлекеттик администрацияларында болгон жыйналыштарда, айлана чөйрөнү коргоо, жана жашылдандыруу көрктөндүрүү жаатында түшүндүрүү иштери жүргүзүлгөн.

Көйгөйлүү маселелер Айлык маянанын аздыгы, аары жооптуу, аары сыймыктуу жаратылышты, айлана чөйрөнү коргоо кызматын аркалап келаткан токойчу жана эгерлердин социалдык абалы оор болуп келүүдө. Айлык маяналары 6000сомду түзүп, кызматын өзгөчөлүгүнө байланыштуу, жашаган жерлери калктуу конуштардан алыс болуп, үй бүлө мүчөлөрүнө бир топ ыңгайсыздыктарды жаратат. Ошол эле учурда, 1 токойчу жана 1 эгерлер орточо 3 миң га. жер аянтын коруп, кошумча көчөт өстүрүү, тигүү чарбалык иштерине тартылып келет. Мындай көрүнүш, билимдүү, тажрыйбалуу кызматкерлердин келип иштөөсүнө терс таасирин тийгизип, бат, бат кызматтан кетүүсүнө алып келүүдө. Бүгүнкү күндө иштеп жаткан кызматкерлердин 90%дан ашууну адистиги боюнча билими жок, орто билимге гана ээ болгон кызматкерлер иштөөдө. Аталган көйгөйлөр, өндүрүштүк иштерди так жана сапаттуу аткарууга өз кедергисин тийгизүүдө.

Талас аймактык башкармалыгынын административдик кеңсеси капиталдык ремонтко муктаж. Себеби имараттын ички жана тышкы жасалгасы көп убакыттан бери каралбагандыктан оңдоп, түзөө иштерине муктаж болуп турат. Бул маселе туралуу Мамлекеттик агенттикке бир нече жолу кат менен кайрылганбыз, бирок жооп ала алына албай калган каттардын даректери, **25.08.2016-ж. №4/0654, 03.05.2017-ж. №4/0547, 17.05.2017-ж. № 4/0598, 12.02.2018-ж. №4/179. 25.02.2019-ж. 02/2-169.**

Бүгүнкү күндө Талас аймактык башкармалыгында суунун, топурактын абанын анализин алуу үчүн лабораториянын жоктугу, чоң бир көйгөйдү туудурат, себеби ыкчам түрдө анализ ала турган кырдаалдарда убакыт өтүп, толук кандуу иш жүрбөй келет. Ошол эле учурда Жерүй алтын кенин иштеши күтүлүүдө.

Кызматкерлердин бирдиктүү кызматтык формасынын жоктугу, жана жетишсиздиги көптөн бери көйгөйлүү маселелердин бири болуп келет.

Жыйынтыктоо. Бул иште Талас облусунун экологиялык абалы каралды. Жаратылышка жана айлана-чөйрөгө келтирген зыяндар жөнүндө жазылды. Жалпысынан алып караганда Талас облусуда негизги

экологиялык көйгөйлөр: суунун булганышы, таштандылардын айыл жергесине жакын жерге ташталып, чачылып жатуусу, айыл чарбасында колдонулган ар кандай химиялык жер семирткичтер, жердин тез убакыттын ичинде жараксыз абалга алып келүүсү негизги көйгөй болуп эсептелинет.

Адабияттар:

1. Каримова К.А. Экология Кыргызстана – проблемы, прогнозы, рекомендации. / Окуу китеби. - Бишкек, 2000.
2. Сыдыков К.С., Чодураев Т.М. Экономическая география Кыргызской Республики. / Окуу китеби. - Б., 2009.
3. Алиев З., Байгуттиев С. Таласская долина. / Окуу китеби. - Бишкек, 2011.
4. Дудашвили С.Д. Туристские ресурсы Кыргызстана. / Окуу китеби. - Бишкек, 2004.
5. Бобушев Т.С., Чонтоев Д.Т. Культурная география Кыргызстана. / Окуу китеби. - Бишкек, 2016.
6. Жыргалбеков Т. Кыргызстандын туризмнин негиздери. / Окуу китеби. - Бишкек, 2012.
7. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/81974>. Экологические состояние лесов Кыргызстана.
8. Экологические проблемы Таласа. <http://www.ecoindustry.ru/news/view/9173.html>.
9. Экологические положения Кыргызстана. <http://kabar.kg/news/ekologicheskoe-polozhenie-v-kyrgyzstane/>